

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА І
АРХІТЕКТУРИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДМИТРЕНКО НАТАЛІЯ ВІТАЛІЇВНА

Прим. № 1
УДК 75.046.3:27-526.62](3)"395/1

АНОТАЦІЯ ДО ДИСЕРТАЦІЇ
ІКОНОГРАФІЯ, СЕМАНТИКА ТА СТИЛЬ
СЮЖЕТУ «ТАЄМНА ВЕЧЕРЯ» У ВІЗАНТІЙСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ

Спеціальність 023 – «Образотворче мистецтво,
декоративне мистецтво, реставрація»
Галузь знань 02 – «Культура і мистецтво»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
Н. В. Дмитренко

Науковий керівник
Тимченко Тетяна Ростиславівна,
кандидат мистецтвознавства, доцент

Київ – 2022

АНОТАЦІЯ

Дмитренко Н. В. Іконографія, семантика та стиль сюжету «Таємна вечерея» у візантійському мистецтві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 023 – Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація. – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, Київ, 2022.

Дисертація є першим комплексним дослідженням іконографії сюжету «Таємна вечерея» у мистецтві Візантійської імперії. Мета роботи полягає в дослідженні особливостей поетапного формування іконографії, семантики та стилю сюжету «Таємна вечерея» у контексті його появи, розвитку, а саме – від зародження християнства до падіння Візантійської імперії в 1453 році, із зверненням до порівняльного аналізу зі зразками Західної, Східної та Південної Європи задля виявлення особливостей, притаманних кожному періоду, з урахуванням стилевих змін і впливу історичних чинників. Аналіз наукових досліджень теми підтвердив недостатнє вивчення іконографії сюжету, а також відсутність ґрунтовних праць та монографій, які б стосувалися його дослідження, порівняльного аналізу іконографії грецьких і латинських зразків.

У кваліфікаційній праці внаслідок опрацювання теми, роботи з писемними джерелами, колекціями та архівами музеїв, було виявлено широкий спектр творів, які потребували мистецтвознавчого аналізу, детального опису обраної іконографії, систематизації та вивчення. Проведене дослідження було здійснено на основі колекцій Бібліотеки та музею Морган (Нью-Йорк), Гессенської державної та університетської бібліотек (Дармштадт), Державної бібліотеки Бадена (Карлсруе), Британської бібліотеки (Лондон), Державного історичного музею (Москва), Інституту стародавніх рукописів імені Месропа Машоца (Єреван), Музею Конде (Шантільї), Бібліотеки Банкрофта (Каліфорнія), Колекції Думбартон Оакс (Вашингтон), Клівлендського музею мистецтв (Клівленд, Огайо), Національної бібліотеки Франції (Париж), Національної бібліотеки Шотландії (Единбург), Національного музею мистецтв «Київська картинна галерея» (Київ), Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (Київ), Національного музею мистецтв Бразилії (Ріо-де-Жанейро), Музею Уолтерса (Балтимор), Музею Лувру (Париж), Єпархіальних музеїв (Салерно, Фрайзинг, Россано), Бібліотеки коледжу Корпус-Крісті (Кембридж), Міланської скарбниці кафедрального собору (Мілан), Музею Брешиї (Брешия), Музею Дж. П. Гетті (Лос-Анджелес), Національного музею Рима,

Цифрової бібліотеки Іспанії та Центру дослідження рукописів Нового Заповіту.

Зібрано та проаналізовано статті, рецензії та монографії візантиністів, віднайдено та уточнено атрибуцію сюжетів у фресковому ансамблі Гелатського монастиря (Кутаїсі, Грузія), церкви Святого Никіти у с. Чучер (Скоп'є, Македонія) авторства Євтихія та Михаїла Атрапаса. Відфотографовано наживо та доповнено фоторяд монументального живопису церкви Панагії Форвіотісси Асіну в с. Никітарі (Нікосія, Кіпр).

Досліджено взаємовпливи, віднайдено аналоги та запозичення між ранньохристиянським мистецтвом катакомб Святого Калліста (Рим, Італія) та книжковою мініатюрою Західної Європи на прикладі Сакраментарія Дрого (Париж, Франція).

Віднайдено, систематизовано та розглянуто пам'ятки, в яких містяться аналоги символіки, застосованої як у монументальному живописі, так і в мистецтві книжкової мініатюри, на прикладі фресок церкви Каранлик (Каппадокія, Туреччина), фресок монастиря Святого Георгія (Убісі, Грузія) авторства Даміане та мініатюр Київського Псалтиря (Київ, Україна), грецьких кодексів XII ст.

У дисертації розглянуто поетапне формування іконографії сюжету «Таємна вечеря», починаючи з III ст., на прикладі мистецтва катакомб Риму (катакомби Петра та Марцелліна, Домітілли, Калліста) із зображеннями перших творів, які стали прототипами сюжету «Таємної вечері» та вплинули на його подальше формування. Так само розглянуто ранні зображення «Євхаристії» в монументальному живописі катакомб і перших рельєфів із зображеннями монограми Христа.

Наукова новизна дисертації полягає у введенні до наукового обігу порівняльного аналізу іконографії творів, аналізі композиції та стилістичних особливостей пам'яток із зображенням сюжету «Таємної вечері» в мистецтві книжкової мініатюри, монументальному живописі та декоративно-прикладному мистецтві. Проаналізовано джерела, якими користувалися майстри під час створення пам'яток, визначені стилістичні й іконографічні відмінності відповідно до досліджених періодів і місця створення пам'яток.

Досліджено низку пам'яток із сюжетом «Таємної вечері» в мистецтві книжкової мініатюри, які було створено на теренах Візантійської імперії, починаючи з VI ст. (Євангеліє Россано); перші пам'ятки, створені після періоду іконоборства, такі як Хлудівський Псалтир, і до другої половини XIV ст., задля виявлення еллінських та ранньохристиянських впливів на прикладі Четвероєвангелія Іоана Александра, зі зверненням до пізніших творів XV ст., серед яких – Псалтирі, Євангелія та Кодекси. Додатково було розглянуто

окремі експонати із сюжетом «Таємної вечері» задля простеження комбінування його з іншими сюжетами в Євангеліях, із зазначенням відмінностей в іконографії творів грецьких і латинських майстрів. З'ясовано й описано умови та чинники, в яких формувався сюжет «Таємна вечеря».

Шляхом вивчення європейських колекцій музеїв і бібліотек у межах дисертаційного дослідження охарактеризовано загальні риси, стилеві особливості й історичні чинники, які сприяли формуванню іконографії сюжету «Таємна вечеря» у мистецтві Візантійської імперії.

У роботі введено до наукового обігу додаткові фотографії та ілюстративний ряд монументального живопису церкви Панагії Форвіотісси Асіну в с. Нікітарі (Нікосія, Кіпр), опрацьовано типологію різних варіантів іконографії сюжету «Таємна вечеря» (Додаток В).

Кваліфікаційна робота базується на комплексному застосуванні загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. Герменевтичний метод дав змогу дослідити інтерпретації сюжету «Таємна вечеря» у різних видах мистецтва з урахуванням місць створення пам'яток. У свою чергу дослідження символіки, виявленої у творах, постало можливим завдяки застосуванню семіотичного методу, а крос-культурний метод дозволив дійти висновків щодо взаємовпливів мистецтва та культур різних країн.

Узагальнено досвід і наукові дослідження зарубіжних та українських вчених у галузі візантиністики.

Розкрито основні дискусійні питання, які було пов'язано із територіальними взаємовпливами між зразками латинської та грецької традицій іконографії «Таємної вечері» на прикладі пам'яток книжкової мініатюри, монументального живопису та декоративно-прикладного мистецтва.

Запропоновано розрізнення типології з частішим використанням різних типів іконографії із сюжетом «Таємна вечеря» задля уточнення спільних характеристик у творах мистецтва, поданих у різних матеріалах і техніках виконання.

Проведено візуальне дослідження та здійснено мистецтвознавчий аналіз творів із сюжетом «Таємна вечеря», визначено контекст створення пам'яток, особливості застосованої іконографії та виділено художньо-образні спільні та відмінні їхні риси.

Розпочата систематизація творів допоможе вдосконалити відомості про розглянуті твори задля їх оцінки у майбутньому, а також посприє розробці монографії, присвяченій дослідженню іконографії сюжету «Таємна вечеря».

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що сформульовані в процесі дисертаційного дослідження теоретичні здобутки

надалі допоможуть каталогізувати твори мистецтва з сюжетом «Таємна вечеря». Заповнення бібліографічних лакун сприятиме подальшому ґрунтовнішому дослідженню пам'яток.

Положення дисертаційного дослідження можуть бути використані науково-дослідними установами, навчальними закладами як матеріал для лекційного курсу з історії мистецтва Візантії, музейними установами – для інформаційного та наукового доповнення каталогів, програм спеціалізованих екскурсій і турів.

Ключові слова: синтез мистецтв, стиль, реставрація, мистецтвознавчий аналіз, образотворче мистецтво, декоративно-прикладне мистецтво, Київська Русь, церква, мистецькі традиції, іконографія, образи апостолів, мистецтво, «Таємна вечеря», Візантія, мініатюра, монументальний живопис, сакральне мистецтво.

SUMMARY

N. V. Dmytrenko. Iconography, semantics and style of the Last Supper in Byzantine art. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript. The dissertation to obtain an academic degree of the Doctor of Philosophy in a specialty 023 – Fine Arts. – National Academy of Fine Arts and Architecture, Kyiv, 2022.

This dissertation is the first comprehensive study of the iconography of the Last Supper in the art of the Byzantine Empire. The purpose of the work is to study the distinctive features of the gradual formation of the iconography, semantics and style of the Last Supper in the context of its appearance, development, namely, from the birth of Christianity to the fall of the Byzantine Empire in 1453, with reference to a comparative analysis with samples of Western, Eastern and Southern Europe to identify the features inherent in each period, taking into account stylistic changes and the influence of historical factors. The analysis of scientific research on the topic has confirmed the insufficient study of the iconography of the plot, as well as the lack of thorough works and monographs that would relate to its study, comparative analysis of the iconography of Greek and Latin samples.

As a result of researching the topic, working with written sources, collections and archives of museums, a wide range of works was identified that required art historical analysis, a detailed description of the chosen iconography, systematization and study. The research was based on the collections of the Morgan Library and Museum (New York), the Hessian State and University Libraries (Darmstadt), the State Library of Baden (Karlsruhe), and the British Library (London), State Historical Museum (Moscow), Mesrop Mashots Institute of Ancient Manuscripts (Yerevan), Conde Museum (Chantilly), Bancroft Library (California), Dumbarton

Oaks Collection (Washington), Cleveland Museum of Art (Cleveland, Ohio), National Library of France (Paris), National Library of Scotland (Edinburgh), National Museum of Art "Kyiv Art Gallery" (Kyiv), National Museum of Art named after Bohdan and Varvara Khanenko (Kyiv), Brazil National Museum of Fine Arts (Rio de Janeiro), the Walters Art Museum (Baltimore), Louvre Museum (Paris), Diocesan Museums (Salerno, Freising, Rossano), Corpus Christi College Library (Cambridge), Treasury of the Cathedral of Milan (Milan), Brescia Museum (Brescia), J. P. Getty Museum (Los Angeles), and the Museum of the American Art (New York), the National Museum of Rome, the Digital Library of Spain, and the New Testament Manuscript Research Center.

Articles, reviews, and monographs by Byzantine scholars were collected and analyzed, and the attribution of scenes in the fresco ensemble of the Gelati Monastery (Kutaisi, Georgia) and the Church of St. Nikita in the village of Chucher (Skopje, Macedonia) by Euty chius and Michael Atrapas was found and clarified. The monumental paintings of the Church of Panagia Forviotissa Asinou in the village of Nikitari (Nicosia, Cyprus) were photographed live and supplemented with a series of photographs.

The article investigates the interactions, analogues, and borrowings between the early Christian art of the catacombs of St. Callistus (Rome, Italy) and the book miniature of Western Europe on the example of the Drogo Sacramentary (Paris, France).

The monuments containing analogues of symbolism used in both monumental painting and book miniature art were found, systematized and examined, using the example of frescoes of the Karanlik Church (Cappadocia, Turkey), frescoes of the St. George Monastery (Ubisi, Georgia) by Damiane, and miniatures of the Kyiv Psalter (Kyiv, Ukraine), Greek codices of the twelfth century.

The dissertation examines the gradual formation of the iconography of the Last Supper, starting from the third century, on the example of the art of the catacombs of Rome (catacombs of Peter and Marcellus, Domitilla, Callistus) with images of the first works that became prototypes of the Last Supper and influenced its further formation. The article also examines the early depictions of the Eucharist in the monumental painting of the catacombs and the first reliefs depicting the monogram of Christ.

The scientific novelty of the dissertation is the introduction of a comparative analysis of the iconography of works, an analysis of the composition and stylistic features of monuments depicting the Last Supper in the art of book miniature, monumental painting, and decorative and applied arts. The sources used by the artists in the creation of the monuments are analyzed, stylistic and iconographic

differences are identified in accordance with the studied periods and places of creation of the monuments.

A number of artworks with the Last Supper in the art of book miniature, which were created in the Byzantine Empire, starting from the VI century (considering the Gospel of Rossano); the first monuments created after the period of iconoclasm, such as the Chludiv Psalter, and until the second half of the XIV century, in order to identify Hellenistic and early Christian influences on the example of the Four Gospels of John Alexander, with reference to later works of the fifteenth century, including the Psalms, Gospels, and Codices. Additionally, individual exhibits with the Last Supper were examined to trace its combination with other plots in the Gospels, noting the differences in the iconography of Greek and Latin masters. The conditions and factors under which the Last Supper story was formed are clarified and described.

Through the study of European collections of museums and libraries, the dissertation research characterizes the general stylistic features and historical factors that contributed to the formation of the iconography of the Last Supper in the art of the Byzantine Empire.

The paper introduces additional photographs and illustrative series of monumental paintings of the church of Panagia Forviotissa Asinou in the village of Nikitari (Nicosia, Cyprus), and elaborates the typology of various variants of the iconography of the Last Supper (Appendix C).

The qualification work is based on the integrated application of general scientific and special research methods. The hermeneutic method made it possible to study the interpretations of the Last Supper in various art forms, taking into account the places where the monuments were created. In turn, the study of the symbolism revealed in the artworks was made possible by the application of the semiotic method, and the cross-cultural method allowed us to draw conclusions about the interactions between art and cultures of different countries.

The experience and scientific research of foreign and Ukrainian scholars in the field of Byzantine studies are summarized.

The main controversial issues related to the territorial interactions between the examples of the Latin and Greek traditions of the Last Supper iconography are revealed on the example of monuments of book miniature, monumental painting, and decorative and applied art.

A distinction is made between a typology with the most frequent uses of different types of iconography of the Last Supper in order to clarify common characteristics in works of art presented in different materials and techniques.

A visual study and an art historical analysis of the works with the Last Supper were carried out, the context of the creation of monuments, the features of the

applied iconography were determined, and their artistic and figurative common and distinctive features were highlighted.

The initiated systematization of the artworks will help to improve the information about the works under consideration for their further evaluation in the future, and will also contribute to the further development of a monograph devoted to the study of the iconography of the Last Supper.

The practical significance of the results obtained is that the theoretical achievements formulated in the course of the dissertation research will further help to catalog works of art with the Last Supper. Filling in the bibliographic gaps will facilitate further, more thorough research of the monuments.

The provisions of the dissertation research can be used by research institutions, educational institutions as material for a lecture course on the history of Byzantine art, and by museum institutions for informational and scientific supplementation of catalogs, programs of specialized excursions and tours.

Key words: synthesis of arts, style, restoration, art historical analysis, fine arts, decorative and applied arts, Kyivan Rus, church, artistic traditions, iconography, images of the apostles, art, the Last Supper, Byzantium, miniature, monumental painting, sacred art.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення, результати та висновки дисертації оприлюднено у двох наукових фахових виданнях України, одному зарубіжному науковому виданні, що є міжнародними науковими виданнями Європейського Союзу, у тезах доповідей дев'яти наукових конференцій, а також публікації, яка додатково відображає наукові результати дослідження.

Публікації у виданнях, індексованих у наукометричних базах

1. Dmytrenko N. Differences in the Iconography of the Plot 'The Last Supper' in the Illuminations of the Gospels and Psalters of the 10th – 14th centuries Created in the Byzantine Empire // Anastasis. Research in Medieval Culture and Art. Iasi: The Research Center of Medieval Art "Vasile Drăguț". 2021. P. 91 – 108. DOI: <https://doi.org/10.35218/armca.2021.1.05>

Публікації у наукових фахових виданнях України

2. Дмитренко Н. В. Джерела іконографії сюжету «Таємна вечеря» в пам'ятках ранньохристиянської доби. Українська академія мистецтва: науковий збірник. Київ, 2019. Вип. 28. С. 98–108. DOI: <https://doi.org/10.33838/naoma.28.2019.98-108.pdf>.

3. Дмитренко Н. В. Формування іконографії сюжету «Таємна вечеря» у візантійській храмовій декорації 10–14 століть. Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2020. Вип. 33, Т. 1. С. 40–51. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/33.215701.pdf>.

Апробація матеріалів дослідження

4. Дмитренко Н. В. Зародження та розвиток іконографії, семантики та стилю сюжету «Таємна вечеря» у візантійському мистецтві. // Шості Платонівські читання, листопад 2018, Київ: Тези Всеукраїнської конференції, Київ, 2019. С. 18.
5. Дмитренко Н. В. Символіка сюжету Таємна вечеря. Зміст і символ. // Всеукраїнська науково-практична конференція «Педагогічна спадщина: персоналії в історії освіти НАОМА, здобутки, інновації в контексті європейської інтеграції України», березень 2019, Київ: Тези Всеукраїнської конференції, Київ, 2019. С. 85.
6. Дмитренко Н. В. Семантика сюжету «Таємна вечеря» та її символи. // Сьомі Платонівські читання, листопад 2019, Київ: Тези Всеукраїнської конференції, Київ, 2020. С. 23–24.
7. Дмитренко Н. В. Особливості формування іконографії сюжету «Таємна вечеря» у візантійській храмовій декорації 10–14 століть. // Восьмі Платонівські читання, листопад 2020, Київ: Тези Всеукраїнської конференції, Київ, 2020. С. 18–19.
8. Дмитренко Н. В. «Таємна вечеря» в декоративно-прикладному мистецтві Візантії на прикладі дискаса з колекції Лувру. // Дев'яті Платонівські читання, листопад 2021, Київ: Тези Всеукраїнської конференції, Київ, 2021. С. 196–197.
9. Дмитренко Н. В. Відмінності в іконографії сюжету «Таємна вечеря» в мистецтві Візантії та Західної Європи IX – XIV століть. // Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 3), March 12, 2021. Vilnius, Republic of Lithuania: European Scientific Platform. С. 120–122. DOI: <https://doi.org/10.36074/scientia-12.03.2021>
10. Дмитренко Н. В. Вплив ранньохристиянського мистецтва на іконографію сюжету «Таємна вечеря» в західноєвропейських творах VIII – XIV століть. // Education and science of today: intersectoral issues and development of sciences: Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the I International Scientific and Practical Conference (Vol. 4), Cambridge, March 19, 2021. Cambridge-Vinnytsia: P.C. Publishing House & European Scientific Platform, 2021. С. 126–127. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-19.03.2021.v4.37>
11. Дмитренко Н. В. Мистецтво візантійської мініатюри середини XIV століття на прикладі Четвероєвангелія Івана Олександра. // Sectoral research

XXI: characteristics and features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 3), March 26, 2021. Chicago, USA: European Scientific Platform. С. 123. DOI: <https://doi.org/10.36074/scientia-26.03.2021>

12. Дмитренко Н. В. Щодо іконографії та символіки в зображенні «Таємної вечері» з Київського Псалтиря та їх аналогів. // Естетика та мистецький вимір реальності: історія, сучасний етап та перспективні напрями розвитку: матеріали I Міжнародної спеціалізованої наукової конференції, м. Хмельницький, 5 березня, 2021 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. – Вінниця: Європейська наукова платформа, 2021. С. 42–43. DOI: <https://doi.org/10.36074/mcnd-05.03.2021.art.06>

***Публікації, які додатково відображають
наукові результати дослідження***

13. Дмитренко Н. В. Таємна вечеря в мистецтві Візантії та Західної Європи в мініатюрах IX–XIV століть: питання іконографії // KELM: Knowledge, Education, Law, Management. Lublin: Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej, 2020. №7 (35), Vol. 1. С. 43–52. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.7.1.8>